

Муниципалдыг бюджеттиг ниити билигнин албан чери
Шуй ортумак ниити билиг школазы Шуй суур муниципалдыг район
“Тыва Республиканын Бай-Тайга кожуун”

Школаның немелде
өөредилге харыылаар
башкызы **көргөн.**

Ооржак Ооржак Р.Д.

Директорнуң кижизидилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрэн. 30.08.2024

Хертек Хертек Ш.М

Тыва дылга класстан дашкаар 10-гу класска
“ТЫВА ДЫЛЫМ - БАЙЛАКШЫЛЫМ”
деп курстун ажилчын программазы

Программаны дээди категориянын
тыва дыл, чогаал башкызы Оолак
Алимаа Достай-ооловна тургускан.

Шуй суур. 2024 чыл.

Тайылбыр бижик

10 класстың тыва дыл эртеминге класстан дашкаар курстун программазын Ойдан-оол А.К., Сат Ш.Ч., Сувандии Н.Д. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. 5-11 класстар. Күрүне стандарты. Өөрөдиге программалары. - Кызыл, 2008. - 88 с.деп программага даянып тургускан.

Өөренир ному А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М.Куулар Тыва дыл ному, Кызыл, 2007 ч.

«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИН ПЛАННАТЫНГАН ТҮҢНӨЛДӨРИ

Бот-тускайлаң түннөлдөргө дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медереп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнөзүн медереп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннөлдөргө (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр (5-9):

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы- бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөрөдиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннөлдөргө үнөлөп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнөлөп берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып оар кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске киж-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, оскертип, делгередип билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

10 класстарны доозуп тура, доозукчулар дараазында предметтиг түннелдерни чедип алыр:

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың киж-бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузазын билири;

- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөредилгеде туружун болгаш ужур-дузазын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээди алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыр), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүгелелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шингээди алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың

кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунун болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

төрээн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Тыва дыл эртемниң утказы

Школага тыва дыл эртемни (курузун) өөредириниң программасында лексика, фонетика, сөс чогаадылгасы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижириниң болгаш бижик демдектерин салырының чаңчылдарын, аас болгаш бижимел чугааның чаңчылдарын, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерни киирген.

Төрээн дылдың школа курузунда теория-талазы-биле билиглерни ниити дыл эртемниң база амгы үеде тыва дыл эртемниң чедишкinnerин барымдаалап тайылбырлаан.

Школага тыва дылды өөредириниң сорулгалары болгаш кылыр ажылдары:

Школага тыва дылды башкылаарының сорулгалары мындыг:

- өөреникчилерге лексика, фонетика, сөс чогаадылгасы, грамматика (морфология болгаш синтаксис), стилистика аймаандан тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерни практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин болгаш чаңчылдарын хевирлээр;
- шын бижириниң болгаш бижик демдектерин салырының быжыг чаңчылдарын бээр;
- теория талазы-биле алган билиглеринге даянып, программа негелдезинге дүүштүр боттарының аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг илеридиниң мергежилдери-биле чепсеглээр;
- өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларына чаңчыктырар, оларның сөс курлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын бедидер;
- өөреникчилерниң ниитилел амыдыралына дылдың ужур-дузазының, хөгжүлдизиниң дугайында база тыва дылдың өске дылдарның аразында туружунун дугайында бөдүүн билиглери-биле таныштырар;
- оларның логиктиг боданышкын болгаш чугаазын сайзырадыр;
- төрээн дылына камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, дылдың байлааншынгээди алырынга өөреникчилерниң сонургалын күштелдирер;
- өөреникчилерни патриотзмниң болгаш интернационализмниң езузунга кижизидер, оларның материалсчи үзел-бодалдарын хевирлээр;
- ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле ажылдаарына өөреникчилерни чаңчыктырар;
- өөреникчилерни боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
- шын, медреселдиг, аянын номчуурунун мергежилдерин сайзырадыр;
- төрээн дыл кичээлдерин өөреникчилерниң мөзү-шынар, күш-ажыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраарына бүрүнү-биле ажыглаар;
- өөреникчилерни харысалгалыг болурунга, өөредилгениң болгаш күш-ажылдың сагыл-чурумун сагырынга кижизидер.

10-ги класстың өөреникчилериниң тыва дылга шингээди алыр кол-кол билиглери: Нарын синтаксистиг конструкцияларны сайгарар, оларның аразында харылзаазын көргүзөр схема-шыйыглар кылыр. Янзы-бүрү хевирлерлиг нарын домактарны тургузар, сайгарар, оларга бижик демдектерин шын салып, тайылбырлап билер. Сөзүглелдин стилин болгаш жанрын тода-радыр. Литературлуг дылдың нормаларын сагыыр.

Пунктуациядан. 8-9 класстарга өөреникчиге пунктограммаларны тывар, бижик демдектерин салганын бадыткап шыдаар. Нарын синтаксистиг конструкцияларга бижик демдектерин

алыр.

Орфографиядан. 5-6 класстарга өөрөнгөн орфограммаларны шын бижиинир болгаш тайылбырлаар.

Тыва дылда программанын тургузуу:

№ п/п	Темазы	Допчузу
1.	Тыва дыл болгаш тыва дыл дугайында ниити билиглер	Дылдарның өг-бүлелеринин дугайында ниити билиг. Тыва дыл-түрк дылдарның бирээзи. Өске түрк дылдарның аразында тыва дылдың туружу. Тывага ажыглап турган бижиктеринң хевирлери. Тыва дыл дугайында эртем,ооң кезектери. Тыва дыл дугайында эртемниң хөгжүлдези. Тыва дылдың штнчилекчилери болгаш оларның кол-кол ажылдары. Тыва дылдың диалектилери,оларның онзагай демдектери.
2	Фонетика	Дылдың фонетиктиг системазының дугайында билиг.Ажык болгаш ажык эвес үннер системазы. Сингармонизмниң хевирлери. Сөс иштинге үн болуушкуннары. Слогтарның хевирлери.Сөс ударениези.
3	Лексика болгаш фразеология	Тыва дылдың лексиктиг системазы. Хөй уткалыг сөстеринң доора уткаларының тыптыр аргалары. Хөй уткалыг сөстерниң омонимнерден ылгалы. Лексиканың өске дылдыңкезектери-биле харылзаалары. Тыва дылдың лексиказының аңгы-аңгы бөлүктеринин амгы үеде ажылгалының онзагайлары. Хуу аттарның тургустунарының онзагайлары. Быжыг сөс каттыжыышкыннары, оларның ажылгалы.
	Лексикография	Словарьларның хевирлери: энциклопедия болгаш дыл словарьлары.Оларның ажылгалы
5.	Сөс тургузуу.	Тыва дылда сөстерниң морфемниг тургузуу. Агглютинация дугайында билиг. Морфологтуг, синтаксистиг,хураангайлаашкын,дорт очулга аргаларының дузазы-биле чаа сөстерниң тургустунары.
6	Морфология	Дылдың морфологтуг системазының дугайында билиг.Тыва дылда сөстери лексика-грамматиктиг бөлүктерге чарары,ооң барымдаалары. Тускай чугаа кезектеринин системазы, оларның грамматиктиг категориялары Дузалал чугаа кезектери,оларның тускай чугаа кезектеринден ылгалы Аян сөзү-онзагай чугаа кезээ

Календарь-темалыг план
10 класс (34 шак)

№	Тема (ооң иштинче кириптурар билиглер)	Шак саны ниити б/ш тема аайы- биле	Эртер хүнү
1	Дыл дугайында ниитибилиглер (4 ш)		06.09.
2	Дыл болгаш ниитилел. Дылболгаш культура	1	13.09.
3	Түрк дылдарның аразындатыва дылдың туружу	1	20.09.
4	Эртеги түрк руниктиг бижиктиң тураскаалдары	1	27.09.
5	Тыва дылдың ажылаттынып турар хевирлери	1	04.10
6	Хыналда диктант.		11.10.
7	Угаап боданышкынхевиринге чогаадыг		18.10.
	Фонетика. Орфоэпия. Орфография (6)		
8	Фонетика, графика, орфоэпия, орфографияга катаптаашкын	1	25.10.
9	Чугаа агымынга үннерниң өскерлири. Ажык үннерниң өскерлишкиннери	1	08.11.
10	Ажык эвес үннерниң өскерлишкиннери	1	15.11.
11	Шын адалганың нормалары.	1	22.11.
12	Тыва орфографияның принциптери	1	29.11.
13	Слог. Тыва дылда ударение.	1	06.12.
14	Хыналда диктант.	1	13.12.
15	Угаап боданышкынхевиринге чогаадыг	1	20.12.
	Лексика болгаш фразеология (6)		
16	Тыва дылдың сөс курлавырының дугайында билиг	1	10.01.
17	Сөс болгаш ооң уткалары.	1	17.12.
18	Лексиканың тывылган угу. Тыва дылдың лексиказының ажыглалы	1	24.12.
19	Тыва ономастика болгаш ооң онзагайы	1	17.01
20	Тыва лексикография	1	24.01
21	Тыва дылдың фразеологизмнери.	1	31.01.
22	Хыналда диктант. Словарылыг диктант	1	07.02.
23	Төлевилел «Сээң адың болгаш сен»	1	14.02.
24	Төлевилел «Эргижирээн сөстерниң бөгүнгү хүнде ажыглалы»; «Хуу чүве аттарының ниити чүве аттарынче шилчий бээри»	1	21.02.
25	Словарылыг диктант	1	28.02.
	Морфемика болгаш морфология - 12		
26	Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылганының дугайында билиг	1	13.03.
27	Сөс чогаадыр аргалар. Лексика-семантиктиг арга	1	20.03.
28	Морфологтуг арга.	1	03.04.
29	Практиктиг кичээл	1	10.04.
30	Синтаксистиг арга	1	17.04.
31	Морфолог-синтаксистиг арга	1	24.04.

32	Аббревиация болгаш калькааргазы.	1	08.05.
33	Конверсия болгаш изоляцияаргалары.	1	15.05.
34	Практиктиг кичээл	1	22.05